*В.А. Головенько,
канд. політ. наук*

*Valerii A. Golovenko,
Ph. D. in Politics*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Abstract. The author considers the problem of the formation of a public society as an important condition for the political and economic development of Ukraine. The definition of the notion of „public society” is given, and the own view-point concerning this complicated phenomenon is presented. The next author’s article will contain the analysis of the development of a public society in Ukraine for 2000–2006 which was executed with the use of sociological methods.

Говорячи про проблеми розвитку громадянського суспільства, необхідно відзначити, що в останні роки в Україні, з одного боку, ця тема широко обговорюється не тільки серед науковців, зокрема політологів, представників різноманітних громадських організацій: все частіше поняття громадянського суспільства звучить з уст державних та політичних діячів, журналістів. Варто згадати активну суспільну реакцію на неоднозначну статтю „Громадянське суспільство: міфи і реальність”, яка була винесена на суд громадськості тодішнім Главою адміністрації Президента України, членом-кореспондентом НАН України, професором В. Литвином у січні 2002 р. в газеті „Факты и комментарии” [1]. Особливої актуальності проблема набула в світлі подій осені 2004 р. та „помаранчевої революції”, завдяки якій був досягнутий значний прорив у розумінні ролі громадянського суспільства.

Однак, з іншого боку, необхідно враховувати й те, що, як свідчать проведенні останнім часом дослідження, в трактуванні громадянського суспільства в Україні існують певні проблеми. Так, наприклад, учасники дослідницького проекту „Визначення Індексу розвитку громадянського суспільства”, що проводився в Україні в 2001 та 2003–2005 рр. Центром філантропії та Творчим центром Каунтерпарт в межах міжнародного проекту, який одночасно здійснювався в 64 країнах світу, прийшли до такого висновку: „... третій сектор, громадянське суспільство знаходиться поза межами суспільного розуміння та сприйняття. Подібні поняття досить розмиті для розуміння пересічного громадянина, бізнесмена та державного службовця... На жаль, у визначенні самого предмета

дослідження відбулися певні розбіжності серед науковців та аналітиків” [2, с. 112].

Необхідно також відзначити, що з розумінням поняття „громадянське суспільство” ще більші проблеми існують у широкого загалу громадян. На жаль, у нас немає конкретних соціологічних даних щодо населення України, але матеріали російських учених 2001 р. свідчать, що лише 22% росіян дали відповіді, які тією чи іншою мірою можна пов’язати з поняттям „громадянське суспільство”. Про те, що чують про нього вперше, призналися 40%, що щось уже чули, — 28%, було важко відповісти для 16%. [3, с.126–127]. Переконалий, що і в Україні ситуація не набагато краща.

Враховуючи вищесказане, автор цієї статті викладає матеріал відповідно до такої схеми: спочатку здійснюється короткий історіографічний аналіз проблеми; потім обґрунтовується авторське розуміння поняття „громадянське суспільство”; і на завершення через призму соціологічних досліджень показується, як сприймалися населенням країни роль і місце громадянського суспільства в економічних та політичних процесах України впродовж 2000–2006 рр.

Розпочинаючи історіографічний аналіз дослідження громадянського суспільства, необхідно підкреслити, що важко сказати, коли вперше був вжитий термін „громадянське суспільство”. Корені поняття і самої ідеї громадянського суспільства сягають Давньої Греції і Риму, а саме політико-юридичної думки тих часів. Його знаходимо в ідеї *koinonia politika* Арістотеля та *societas civilis sine communitas* Цицерона. На той час громадянське суспільство і держава були, по суті, взаємозамінними термінами [4, с. 24]. Дослідники політичних теорій мислителів Давньої Греції визнавали, що у них „політичне” обіймало всі важливі сфери суспільства: сім’ю, релігію, освіту, художню літературу, мистецтво та ін. Бути членом *politeia* означало бути громадянином, тобто жити і діяти відповідно до законів, а також не завдавати шкоди іншим громадянам. Тоді ж виникло й розуміння суспільства як сукупності громадян [5, с. 119].

У середні віки цікаві погляди виклав італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі (1469–1527), зокрема: глава держави не повинен зловживати своїми правами та порушувати майнові й особисті права підданих. Йшлося, власне, про громадянське суспільство як про спільноту людей, протилежну державі, яка прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, аби самій підвестися над ним. Чимало корисного висловив Н. Макіавеллі щодо таких неполітичних сфер, як праця, сім’я, любов, задоволення особистих потреб, тобто про приватне життя, властиве людям. Він довів, що окрім держави є щось самостійне, самодостатнє, що живе за своїми законами. На його думку, це й є громадянське суспільство [5, с. 120]. У своєму творі „Володар” Н. Макіавеллі радив правителям брати до уваги людські потреби для успішного державного правління.

Майже до середини XVII ст. не виникало нових концепцій громадянського суспільства. По тому принципово нову концепцію виклав англійський вчений Т. Гоббс. Вона полягала в тому, що подібне суспільство виникає внаслідок переходу від натурального стану первісних, некерованих пристрастей, загальної ворожнечі та страху смерті до впорядкованого культурного суспільства,

громадяни якого завдяки державній владі, спокою і порядку, що супроводять її, докорінно змінюються і створюють умови для виникнення суспільства вищого порядку.

Дж. Локк використовував поняття „громадянське суспільство” і „державна” як взаємозамінні. Як передумову виникнення громадянського суспільства він розглядав природний стан людей — „стан повної свободи у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою”, „стан рівності, за якою влада та компетенція є взаємними”. Дж. Локк був переконаний, що „кожна людина ... є вільною від природи, і ніщо, крім її власної згоди, не в змозі підкорити її якій-небудь земній владі”. Він виділяв два різновиди такої згоди — „мовчазну згоду” (яка обмежується вже самим фактом визнання законів суспільства) і „виражену згоду”, яка робить людину справжнім членом суспільства. Тобто йшлося про активну громадянську позицію особистості як умову оптимальної життєдіяльності громадянського суспільства [6, с. 71].

І. Кант був одним із творців концепції „правової держави” і „громадянського суспільства”. Країною повинні правити не люди, а закони, вважав він [7, с. 31]. Взаємозалежність зазначених понять особливо помітна у Ж. Ж. Руссо. Законну силу, на його думку, має лише та система правління, яка заснована на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безперечному повновладді народу. Виходячи з цього, він відкидав принцип представництва, оскільки тут громадянин передоручає свою долю іншій особі й тим самим позбавляється свого права дійсного правоздатного громадянина. У цьому він вбачав сутність *societe civile* (громадянського суспільства — держави).

Перехід від Середньовіччя до Нового часу ознаменував визрівання громадянського суспільства і, відповідно, формування усвідомлення різниці між ним і власне державними інститутами. Процес свідомої диференціації почався з Ш. Монтеск'є, який у своїй праці „Дух законів” вперше провів різницю між *l'etat civile* і *l'etat politique*.

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства щодо взаємодії його з державою належить Г. Гегелю. Як правомірно стверджують знані сучасні дослідники громадянського суспільства американські вчені Дж. Коен та Е. Арато, „...позиція Гегеля, як найбільш видатного з тих, що жили у XIX ст., попередників і натхненників сучасного аналізу громадянського суспільства, залишається беззаперечною” [8, с. 12]. У його „Філософії права” систематизовано вчення про обидва феномени, в якому він доводить принципову відмінність громадянського суспільства від політичної держави. Суспільство, згідно з його концепцією, має вийти за свої межі й розв'язувати проблеми разом з іншими інституціями, взаємозбагачуючи одна одну. Вищі інтереси громадянського суспільства охороняються законодавством, судом і поліцією і тому не можуть бути реалізовані без участі держави. Надмірний розвиток одних елементів громадянського суспільства може призвести до несправедливого придушення інших. Г. Гегель вважав, що до ознак громадянського суспільства слід віднести:

- приватну власність як матеріальну основу особистої свободи індивіда;

- безпосередньо особисту свободу, що обов'язково має бути забезпечена державно-правовим захистом;
- визнання прав, свобод, обов'язків і законних інтересів осіб і саму особу такими, статус яких має публічний характер завдяки єдності та обов'язковості для держави їх інтересів;
- всезагальну обізнаність у справах суспільства і держави, що має стабільний характер;
- високий рівень значущості та розвитку громадської думки;
- принцип справедливості, що втілюється у праві та вимагає неухильного дотримання вимог законів;
- надзвичайну роль у вирішенні можливих конфліктів правосуддя, яке надійно захищає особисті й суспільні інтереси;
- достатню розвиненість правової основи суспільства, ефективність усіх видів правового регулювання;
- розвиток і вдосконалення найрізноманітніших видів корпорацій, під якими Г. Гегель розумів політичні, економічні, культурні та інші громадські об'єднання [9, с. 162–163].

А. де Токвіль вважав, що контроль, який здійснюється в громадянському суспільстві за партійною системою і державою з боку самостійних, рівноправних, вільно організованих громадян, є важливою базою свободи суспільства і надає можливість протидіяти деспотії [4, с. 25]. Вчений стверджував, що в “демократичних країнах наука об'єднань є матір'ю всіх наук” [10, с. 862].

К. Маркс, критикуючи недоліки буржуазного суспільства, висунув гіпотезу щодо підпорядкованості держави громадянському суспільству, ототожнив його з буржуазним суспільством і тим самим надав терміну негативне значення. З іншого боку, в умовах соціалізму, вважав К. Маркс, процес формування громадянського суспільства відбуватиметься шляхом створення сильної держави — диктатури пролетаріату, яка, змінюючись та перетворюючись на всенародну державу, передає свої владні функції суспільству і врешті-решт відмирає, а на її місці з'являється громадянське суспільство. Аналогічної думки дотримувався і В. Ленін [7, с. 32]. Марксистську традицію щодо вивчення громадянського суспільства у XX ст. продовжив А. Грамші, ключовим поняттям у лексиконі якого було „громадянське суспільство”.

Наприкінці XIX і в першій половині XX ст. дискусії щодо відносин особистості і громадянського суспільства вщухли, але в другій половині XX ст. знову актуалізувалося питання про місце держави та особистості щодо громадянського суспільства. З початком процесу демократичної перебудови світового співтовариства в кінці XX ст. загальний інтерес до проблематики громадянського суспільства ще більше зріс. Його наукове дослідження проводиться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової держави. Західні й вітчизняні політологи знайшли принципово нові підходи щодо аналізу названих понять, внаслідок чого політико-правова теорія збагатилася новими положеннями, а саме: громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається в тісному взаємозв'язку із становленням правової

держави; для цивілізованого розвитку обох феноменів необхідно створювати надійний механізм взаємодії та взаємозбагачення; не лише держава, а й інститути самого громадянського суспільства можуть негативно впливати на інші його складові; формування громадянського суспільства є передумовою становлення політичної демократії, обмеження всеохоплюючої ролі держави; певні інститути і феномени водночас належать і до громадянського суспільства, і до правової держави, виконуючи роль необхідної „зв'язки” між ними, і мають вирішальне значення щодо функціонування громадянського суспільства; подальший розвиток дієвих відносин суспільства і держави є гарантією того, що суспільство стане громадянським, держава — демократичною і правовою.

Серед тих, хто в цей час активно займався та займається дослідженням проблем розвитку громадянського суспільства, можна виділити американських вчених Р. Нозіка, Т. Карозерса, Р. Патнема, Дж. Александера, Дж. Коена, Е. Арата, англійських дослідників Дж. Кіна, Е. Гелнера, німецьких вчених Ю. Хабермаса, В. Реєзе-Шефера, В. Деттлінга, словацького вченого Р. Рошко, російських дослідників С. Перегудова, В. Хороса, В. Вітюка та ін.

Вітчизняні дослідники почали активно цікавитися цією темою ще з середини 90-х рр. минулого століття, а після подій „помаранчевої революції” напрям громадянського суспільства взагалі став ледь не пріоритетним в українській політології та соціології. Серед останніх вагомих досліджень можна назвати здобутки таких авторів, як: М. Михальченко, А. Колодій, І. Кресіна, С. Рябов, В. Барков, В. Бабкін, Ф. Рудич, В. Селіванов, А. Сіленко, Г. Щедрова, Є. Головаха, Н. Паніна, І. Бекешкіна, В. Степаненко та ін.

Проте, як уже говорилося вище, хоча тема громадянського суспільства й стала однією з провідних у наукових пошуках, сучасні науковці у визначенні цих понять так і не прийшли до однієї точки зору. Це призводить інколи й до досить радикальних висновків. Так, наприклад, німецький політолог Дірк Ван ден Боом стверджує, що поняття „громадянське суспільство” ніколи не було науковим терміном („terminus technicus”), який міг би слугувати загальнообов'язковим теоретичним обґрунтуванням або визначенням сучасних суспільних форм чи загальних уявлень щодо цілей. Він підкреслює, що в результаті різних інтерпретацій поняття „громадянське суспільство” стало „амебоподібним”, розпливчатим, важковловлюваним і м'яким зі всіх боків; воно має надзвичайну пристосовуваність, і його легко застосувати майже до всього [4, с. 27].

Звичайно, можна було б погодитися і з таким баченням проблеми, та все ж, як на нашу думку, вивчення певного соціального явища вимагає, у першу чергу, наукового визначення суті самого поняття. Як справедливо пише український дослідник Ю. Загородній, „одним із завдань, яке постало перед сучасними вченими-фахівцями з теорії громадянського суспільства, є вивчення того, що ми дістали у спадок від попередників, аби уникнути в подальших дослідженнях та застосуванні теорії отих непорозумінь, помилок і спотворень” [11, с. 10]. Не менш важливим є й зауваження В. Литвина: „Перш ніж „будувати” громадянське суспільство, слід визначитися з тим, чим воно є, що від нього очікувати і які позитиви та негативи може принести та чи інша модель громадянського суспільства” [12].

З іншого боку, не можна не враховувати й підхід видатного соціолога П. Сорокіна, який ще у 1923 р. в роботі „Соціологія революції”, зважаючи на те, що вже тоді існувало багато визначень такого поняття, як „революція”, писав: „Я не збираюся добавляти до всіх цих визначень ще одне додаткове. Соціальні науки дуже вже зловживають визначеннями, частіше всього не даючи по суті нічого, окрім словесних формулювань” [13, с. 31]. Отож, проаналізувавши різні тлумачення поняття “громадянське суспільство”, автор цієї статті прийшов до висновку, що найближчим для нього є те, яке, зокрема, викладене у політологічному енциклопедичному словнику, виданому за редакцією українських вчених Ю. Шемшученка, В. Бабкіна та В. Горбатенка:

„Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага” [5, с. 120].

Ще більш точно суть поняття виклала український політолог І. Кресіна: „Громадянське суспільство не є інституційним феноменом поряд з такими однопорядковими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація. Це не утворення, яке в інституційному сенсі чимось відрізняється від суспільства як соціального феномена. Громадське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов’язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб’єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства. Відтак громадянське суспільство не можна „побудувати” як щось нове поряд з не громадянським. Його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації” [14, с. 3].

Таке тлумачення поняття „громадянське суспільство” більш справедливе порівняно з іншими тому, що воно пов’язує його з оцінкою стану суспільства в цілому, а не прив’язує його лише до певних інституцій, громадських організацій, „третього сектора”, через які найбільше проявляється його сутність.

За такого підходу держава, як і „третій сектор”, економічні структури, громадяни є якщо й не рівноцінними, то все ж однопорядковими складовими чинниками громадянського суспільства. Громадянське суспільство і держава співвідносяться як ціле і частина, як організм і механізм. У громадянському суспільстві влада похідна від громадян як його вихідних елементів. Самі громадяни творять такий тип держави, який вони хотіли б мати. Громадянське суспільство твориться як за волею самих громадян, так і є державно організованим суспільством. При цьому не громадяни служать державі, а воно стоїть на службі у нього. І це не чисто морально-політичний постулат, який не має міцного економічного обґрунтування. За громадянського суспільства державні служби замовляються і оплачуються громадянином як вільним і рівноправним учасником ринкового господарства. Це дозволяє йому оцінювати якість цих

служб і на виборах в парламент, і між виборами та надає можливість публічно сказати „ні” у випадку, якщо якість відповідних служб не відповідає його очікуванням. Демократична (а правильніше було б сказати громадянськості) правова держава пов’язана з ринковою економікою настільки, що вона без неї взагалі не може виникнути, і при спробах її ліквідації, як показав комуністичний експеримент, швидко перероджується у кріпосний тип держави [10, с. 60].

Повноцінне громадянське суспільство неможливе без справжнього місцевого самоврядування, тобто вирішення місцевими жителями суспільних проблем місцевого значення. Громадяни своє право на самоуправління мають здійснювати або безпосередньо, або через виборні органи місцевого самоуправління, які приймають найважливіші рішення від імені населення, виходячи з його інтересів. Територіальна самостійність і самоуправління в першу чергу залежать від фінансових коштів, якими розпоряджаються органи місцевого самоврядування [15, с. 161–162].

Вітчизняні та зарубіжні вчені, які досліджують проблематику громадянського суспільства, однакові в тому, що однією з найважливіших складових, „цеглинок”, що творять громадянське суспільство, є ринкові відносини [16, с. 129]. Громадянське суспільство має під собою економічну основу. Його формування супроводжується появою різноманітних форм власності та перевагою приватного капіталу. У розвиненому суспільстві діє розгалужена ринкова інфраструктура, що підлягає регулюванню. Зазначені чинники спричиняють ділову активність, заповзятливість людей, створюють передумови плідної роботи. Сила чи слабкість громадянського суспільства в будь-якій країні є похідною характеристикою від рівня добробуту громадян цієї країни. Чим вищий рівень життя країни, тим активнішу участь її громадяни беруть у різних громадських організаціях, формують цінності та відносини громадянського суспільства. Нині громадські організації стають все більш значимою економічною силою в світі.

Необхідно також підкреслити, що активну мобілізуючу, активізуючу роль у вирішенні багатьох економічних проблем у громадянському суспільстві відіграють ринкові установи, якщо вони беруть участь в публічній, неприбутковій та філантропічній діяльності, а також ті ринкові організації, що просувають спільні інтереси (наприклад, торгові палати, бізнес-асоціації).

Важливим чинником, інституційною основою громадянського суспільства виступає так званий „третій сектор”, який являє собою сукупність громадських організацій, побудованих на певній системі сталих принципів, традицій та правових норм самоорганізації громадян щодо регулювання суспільних відносин у відповідності з їхніми інтересами. Особливість цієї системи полягає в тому, що вона розкриває спосіб створення й функціонування незалежних від держави та комерційних структур об’єднань громадян, здатних захищати свої інтереси як один перед одним, так і перед самою державою та бізнесом [17, с. 11]. Необхідно відзначити, що з кожним роком у суспільному житті зростає як значимість громадських організацій, так і їх кількість. Так, якщо на початку XX ст. існувало лише близько 100 міжнародних неурядових організацій, то нині їх уже більше 10 тис. [18, с. 39].

Більшість дослідників важливим елементом інституційної бази громадянського суспільства вважають політичні партії, оскільки вони є добровільними об'єднаннями громадян і спричиняють проведення конкурентних виборів. Представницька демократія без партій неможлива. Разом з тим, необхідно враховувати, що в більшості постсоціалістичних країн через специфіку становлення і функціонування багатопартійної системи хоча й існує досить багато різноманітних партій (наприклад, на початку нинішнього століття в Сербії з населенням всього 7,5 млн. осіб було зареєстровано 326 партій, у Польщі – близько 130, в Словаччині – 111 партій), проте вони досить слабо сприяють розвитку громадянського суспільстві, а інколи й протидіють йому. Адже дуже часто вони носять елітний, поверхневий характер, у них відсутні низові партійні організації, які своїми коренями сягали б глибини суспільства. Деякі партії є вождиськими, захищають інтереси лише певних кланів [15, с. 87–88].

Центральною ж фігурою громадянського суспільства, навколо якої все обертається, його опорою більшість дослідників бачить громадянина, який є особистістю суверенною, вільною, самостійною і відповідальною. Людина, яка не володіє громадянською самосвідомістю, не здатна стати повноцінним членом громадянського суспільства. „Громадянськість” індивіда має визначатися:

- участю особистості у вирішенні суспільних справ;
- усвідомленням особистістю своєї відповідальності за організацію життя в країні;
- намаганням людей вносити внесок в організацію життя країни, регіону, населеного пункту.

Політична громадянська поведінка вимагає не лише наявності лідерів, організацій, згуртування громадян, їх взаємної злагоди, але головне – наявності громадянської ідеології, тобто переконаності в тому, що протест виправданий і необхідний, що не можна покійно сприймати всі дії влади, у тому числі беззаконня, що відстоювати свою позицію хоча і важко, але необхідно і т. д. і т. п. Наявність у масовій свідомості громадянської ідеології – це показник соціальної зрілості суспільства [19, с. 250].

Кожний член громадянського суспільства має бути наділений свободою думати, вибирати і діяти в різних сферах життєдіяльності суспільства, – економічній, політичній, духовній, ідеологічній. Важливо, щоб громадянин відчував себе (може, й не обов'язково в прямий спосіб) суб'єктом правотворчості, а не лише об'єктом чужого впливу. Нарешті, вільний громадянин має стати основою формування середнього класу, який є запорукою існування громадянського суспільства. Сама ж ця категорія є, скоріше, не економічною, а соціально-політичною, адже для концептуалізації такого явища, як громадянське суспільство, більш важливими є внутрішні якості його акторів, а не їх рівень доходу і соціальний статус [16, с. 131–132]. Сфера приватного життя має бути закритою для будь-якого політичного, владного втручання, за винятком лише тих випадків, коли це викликано необхідністю захисту прав одних членів сім'ї від злочинних дій, насильства з боку інших. Це найважливіший показник існування громадянського суспільства.

Усі інститути громадянського суспільства хоча й репрезентують найрізноманітнішу гаму суспільних інтересів, та все ж діють заради спільної мети, яка може бути окреслена такими термінами, як демократія (громадянськість), суспільне благо, задоволення та захист прав громадян, суспільний розвиток, правова держава.

Серед складових організації й функціонування демократизму влади для громадянського суспільства особливо істотні такі: її легітимність; всезагальність, повнота демократизму; ефективність реалізації одержаного кредиту довір'я в інтересах народу тощо. Разом з тим, великого значення набуває забезпечення особистої, соціальної, економічної безпеки громадян, їх доступу до охорони здоров'я, освіти, культури, мінімальних основ вибору діяльності за покликанням; соціально гарантована компенсація трудових витрат, заборона всіляких форм примусу і т. ін. [5, с. 121].

У громадянському суспільстві творення „третього сектора” у першу чергу залежить від ініціативи, бажання, громадянської позиції самих громадян, але й держава має захищати принципи самоврядування всіх недержавних організацій, „третього сектора”. Проте якщо державі властиві різні форми правління (демократична, диктаторська, монархічна), то „третій сектор” громадянського суспільства може існувати виключно за умов демократії. Високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави. Нерозвиненість громадянського суспільства є однією з умов існування тоталітарного й авторитарного режимів. Взаємостосунки держави і громадських організацій базуються на ряді фундаментальних принципів. Головним серед них є принцип субсидарності, суть якого полягає у переході ряду функцій держави на рівень громадських інститутів. Державні органи при реалізації, в першу чергу, соціальних програм мають створювати свої заклади лише у випадку, коли в цій сфері відсутні громадські структури. Другим дуже важливим принципом є принцип солідарності, відповідно до якого держава і „вільні носії допомоги” — недержавні організації та громадяни, мають діяти солідарно. Важливими принципами також є принцип соціальної відповідальності громадських організацій та принцип самодопомоги [20, с. 27, 28].

Останнім часом порівняно новим елементом у стосунках між державним і громадським секторами громадянського суспільства стала практика розробки, прийняття та впровадження політичних рішень органами влади та неурядовими організаціями. Така практика була започаткована у Великій Британії, де наприкінці 1990-х рр. з'явилися перші три документи подібного типу. В Естонії такий документ отримав назву “Урядова концепція розвитку громадянського суспільства”, в Хорватії — “Урядова програма співпраці”, в Канаді — “Угода”, в Угорщині — “Урядова стратегія співпраці з громадським сектором”, в Данії — “Хартія взаємодії між датськими волонтерськими/громадськими організаціями та публічним сектором”, у Франції — “Хартія неурядових організацій”. Аналогічні документи щодо співпраці урядового і громадського секторів у боротьбі з бідністю було укладено в Німеччині. Документи про співпрацю розроблялися і приймалися і на рівні Європейського Союзу (“Біла Книга врядування ЄС”) з метою забезпечення оптимального використання інституцій Євросоюзу та розширення участі інституцій громадянського суспільства в

процесі прийняття рішень цими інституціями й у моніторингу їх діяльності [21, с. 4].

Систему взаємовідносин між державою, структурами „третього сектора”, економічними структурами та громадянами у межах громадянського суспільства можна представити у вигляді такої схеми:

Рис. 1. Система взаємовідносин основних структур у межах громадянського суспільства

Сутність громадянського суспільства полягає в забезпеченні законних прав людини. Особа має гарантію вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди та інтереси. Становлення громадянського суспільства є невідпинним процесом удосконалення громадянина, суспільства, влади, політики, права, який охоплює всі без винятку сфери життєдіяльності. Його розвиток для тих народів, які досягли відчутних результатів на цьому шляху, не втрачає якості від нескінченності одвічного удосконалення.

У політичній сфері громадянське суспільство забезпечує всім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Незважаючи на те, що в громадянському суспільстві „суспільний інтерес” не є тотожним

„державному інтересу”, держава і громадянин за наявності закону і рівності всіх перед ним повинні мати один головний інтерес і реалізовувати його. У такій державі виключається дискримінація за національними, етнічними, політичними, релігійними, статеві-віковими ознаками, забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина. Держава має сприяти самостановленню громадянського суспільства, але вона не повинна (і до того ж, за визначенням, не здатна) „творити” його. Головним суб’єктом такого суспільства виступає людина.

За громадянського суспільства має панувати ідея інституційного та ідеологічного плюралізму, який запобігає встановленню монополії на владу та істину і який слугує протиположним панівним центральним інституціям, що гіпотетично можуть за відсутності цієї протиположності отримати таку монополію [22, с. 12].

Ступінь розвиненості громадянського суспільства — характеристика рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Воно розвинене настільки, наскільки зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян.

Важливим показником громадянськості суспільства є проблема забезпечення прямого, тобто індивідуального цільового доступу громадян до інформації, яка створена і знаходиться в органі публічної влади. І це не лише загальне інформування через посередників в особі засобів масової інформації чи прес-секретарів з їхніми суб’єктивними коментарями. Громадяни повинні мати вільний доступ до інформації і самі обирати потрібне, а не чекати масової інформації від відповідних засобів. І хоча нині можливості мережевих технологій Інтернету доступні лише невеликій частині соціуму (за різними оцінками, це від 2 до 6% населення планети [23, с. 91]), причому щільність їх розподілу вкрай нерівномірна (88% користувачів живуть в країнах, чисельність населення яких становить менше 15% жителів Землі [24, с. 51]), їх роль з кожним роком зростає. Також необхідно відзначити постійне збільшення так званих онлайн-товариств, або як їх ще називають — ком’юніті [25, с. 15].

Існує три напрями історичного і політичного розвитку, які ведуть одним шляхом до громадянського суспільства: розвиток політики, колективістських й індивідуальних засад громадянськості. Універсальність і фундаментальність основ громадянського суспільства і правової держави становлять одвічні поняття — порядність, чесність і людяність. У такому суспільстві вільно розвивається асоціаційне життя, відбувається децентралізація державної влади внаслідок передачі значної її частини самоврядуванню, безконфліктне розв’язання суспільно-політичних проблем. Цілісний правовий, політичний, ідеологічний, культурний, етичний механізм, який забезпечує ефективний вплив громадянського суспільства на структури влади і соціального життя країни, становить собою зміст поняття демократизму.

Слід також підкреслити, що існує дві основні концептуальні схеми громадянського суспільства — західна та східна, різниця між якими пролягає, по-перше, в соціокультурних особливостях історичного розвитку, а по-друге, в стосунках між громадянами, „третім сектором” та державою. На Заході склалася модель громадянського суспільства з досить конкурентними, достатньо

автономними та самостійними структурами „третього сектора” щодо держави. На Сході ми можемо спостерігати іншу модель громадянського суспільства, більш „лояльну” щодо держави, з більш слухняними, сателітними організаціями [26, с. 11].

Що стосується України, то більшість фахівців вважає, що громадянське суспільство в країні ще не склалося і його інститути ще не отримали належного розвитку.* Проте, події осені 2004 р. підтвердили та довели, що на сьогоднішній день громадяни України мають таки досить високий стан соціальної мобілізації, тобто у них є немалий прихований людський потенціал задля бажання допомогти самим собі вирішувати свої проблеми щодо підвищення якості свого життя. Потрібні лише час і відповідні причини та умови.

Як на думку автора, можна погодитися з висновками директора Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, академіка НАН України Ю. Шемшученка, який, виступаючи в січні 2004 р. на методологічному семінарі „Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії”, сказав: „На сьогодні громадянське суспільство і правова держава становлять, скоріше, теоретичний ідеал, ніж практичну реальність. Фактично немає у світі країни з остаточно сформованим громадянським суспільством і правовою державою. Але є країни, в яких багато з рис, відповідних цьому ідеалу, практично утвердилися як стабільні основи життєдіяльності громадянського суспільства і державних структур. З цього випливає, що для нашої країни формування громадянського суспільства і правової держави, налагодження стабільних зв'язків між ними — складний і, головне, розрахований на тривалу історичну перспективу процес. Той, хто вважає, що це можна зробити у так званий „перехідний період”, на мій погляд, помиляється” [7, с. 5].

Отож, враховуючи вищесказане, автор цієї статті далі, використовуючи матеріали соціальних моніторингів українського суспільства, які проводять Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка спільно з Центром “Соціальний моніторинг” (далі — Моніторинг УІСД/ЦСМ) та Інститут соціології НАН України (далі — Моніторинг ІС НАНУ), коротко проаналізує, як оцінювало впродовж 2000—2006 рр. населення України стан громадянського суспільства, його вплив на розвиток політичних та економічних процесів у країні.

* Про те, що в Україні лише розпочалося формування передумов громадянського суспільства, свідчать висновки, які були висловлені не лише у більшості робіт вітчизняних дослідників, але й на колективних зібраннях науковців та аналітиків, зокрема на методологічному семінарі „Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії”, проведеному в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України 27 січня 2004 р., та на науково-практичній конференції „Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу”, яку провели 23 грудня 2005 р. в м. Києві Українська всесвітня координаційна рада, Інститут місцевої демократії та Центр філантропії.

1. Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность // Факты и комментарии. — 2002. — 22 янв.
2. Куц С. Про вимірювання стану розвитку громадянського суспільства // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу: Наук. альманах / За ред. В.П. Рубцова, А.В. Шестакової, В.О. Рябенка. — К.: Укр. всесвіт. корд. рада, 2006. — С. 105–121.
3. Любин В.П. Дискуссия о гражданском обществе в новой России // Актуальные проблемы Европы. Гражданское общество в современной Европе : Сб. ст. / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регион. пробл.; Отд. Зап. Европы и Америки; Ред.-сост. Т.Н. Мацонашвили. — М., 2003. — С.125–154.
4. Любин В.П., Мацонашвили Т.Н. Гражданское общество в Германии: научный и политический дискурс // Там же. — С.22–95.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядн. В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
6. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С. 68–79.
7. Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії : Матеріали методолог. семінару / Відп. ред.: В.В. Цветков, І.О.Кресіна; Упоряд. Є.В. Перегуда. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. — 84 с.
8. Корн Дж., Ендрю А. Гражданское общество и политическая теория: Пер. с англ. / Общ. ред. И.И.Мюрберг. — М.: Изд. „Весь Мир”, 2003. — 784 с.
9. Берченко Г. Громадянське суспільство: критерії та сучасне становище в Україні // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу: Наук. альманах / За ред. В.П. Рубцова, А.В. Шестакової, В.О. Рябенка. — К.: Укр. всесвіт. корд. рада, 2006. — С. 161–168.
10. Гелстон В. А. Громадянське суспільство й „мистецтво об'єднань” // Демократія : Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — XXVIII+1108 с. — („Політичні цінності”. Вип. 1). — С. 861–866.
11. Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3 (6). — С.10–19.
12. Литвин В. Громадянське суспільство: нові образи, старе бачення // День. — 2002. — 28 лют.
13. Сорокин П.А. Социология революции. — М.: Издат. дом „Территория будущего”, РОССПЭН, 2005. — 704 с.
14. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року // Політичний менеджмент. — 2005. — № 6(15). — С. 3–6.
15. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы. — М.: Наука, 2005. — 184 с.
16. Рошко Р. Гражданское общество: попытка историко-социологической рефлексии // Восточноевропейские исследования: Междунар. журн. по соц. и гуманитар. наукам. — 2005. — № 1. — С. 57–66.
17. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустьян та ін. — К.: Укр. ін-т соціальних досліджень, 2001. — 173 с.
18. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. О. Глушенко. — К.: КІС, 2000. — 192 с.
19. Рывкина Р.В. Социология российских реформ: социальные последствия экономических перемен : Курс лекций. — М.: Издат. дом ГУ ВШЭ, 2004. — 440 с.

20. *Нечаев Д. ФРГ: принципы сотрудничества государства с неправительственными объединениями (90-е годы) // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2002. — № 12. — С. 25–31.*
21. *Участь громадян у прийнятті державних рішень. Партнерська взаємодія влади і громадських інститутів в Україні: загальна методологія запровадження, міжнародний досвід / За заг. ред. І.Попова. — К.: Укр. незалежн. центр політ. досліджень, 2006. — 32 с.*
22. *Степененко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 5–20.*
23. *Рубцов В. Всеукраїнський майдан як віха у становленні українського громадянського суспільства // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу: Наук. альманах / За ред. В.П. Рубцова, А.В. Шестакової, В.О. Рябенка. — К.: Укр. всесвіт. корд. рада, 2006. — С. 72–102.*
24. *Сіленко А. Інфокомунікаційні технології та розвиток громадянського суспільства // Політ. менеджмент. — 2004. — № 5 (8). — С. 40–55.*
25. *Зувєв А., Мясникова Л. Онлайн-сообщества в „новой экономике” // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2002. — № 11. — С. 15–22.*
26. *Кресіна І.О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії : Матеріали методолог. семінару / Відп. ред.: В.В. Цветков, І.О. Кресіна; Упоряд. Є.В. Перегуда. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. — 84 с.*

(Продовження в наступному числі журналу)